

**АСИМЕТРИЧНА СТРАТЕГІЯ ІЗРАЇЛЮ В ПЕРІОД
СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ**

Аналітична доповідь

Київ – 2018

*Асиметрична стратегія Ізраїлю в період становлення держави - К.:
НІСД, 2018. – 59 с.*

Автори:

В. Горовенко; к.військ.н, доц. В. Тютюнник

ЗМІСТ

ВСТУП	4
I. Збройні сили Ізраїлю як один з інструментів асиметричної стратегії	5
II. Складові асиметричної стратегії у зовнішньополітичній сфері	9
1. Стратегічний союз з великими світовими державами – складова асиметричної стратегії	9
2. Реалізація Ізраїлем периферійної регіональної стратегії	13
2.1. Створення союзів з неарабськими мусульманськими державами	14
2.2. Прихований напрям периферійної регіональної стратегії	30
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	48
ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ	54

ВСТУП

Агресія Росії – країни, воєнний і економічний потенціали якої значно перевищує оборонні можливості України, привернула увагу до пошуку асиметричних стратегій в обороні держави та вивчення відповідного досвіду інших країн.

Такі стратегії мають тисячолітню історію. В інші часи і в різних народів вони мали свої назви і відрізнялися за змістом. Однак усі варіації асиметричних стратегій об'єднують спільні концептуальні ознаки, які в лапідарному стилі визначив співробітник Інституту стратегічних досліджень США С. Мец: «...організовувати свою діяльність та мислити відмінним від опонентів чином з метою максимізації власних переваг та використання вразливих місць опонента, захоплення ініціативи чи забезпечення простору для маневрування» [1].

Активізацію дослідження сучасної проблематики асиметричних стратегій варто пов'язати з опублікуванням у 1975 р. статті британського вченого-міжнародника Е. Макка «Чому великі держави програють малі війни: політика асиметричного конфлікту» [2]. У ній автор, на основі аналізу війни США у В'єтнамі та інших програних розвинутими країнами воєнних конфліктів 40-х–60-х рр. XX століття¹, сформулював концептуальну модель асиметричного конфлікту. Поряд з іншим, він розкрив пагубність зведення сили у асиметричному конфлікті лише до збройної й обґрунтував необхідність обов'язкового врахування нематеріальних аспектів (політичних інтересів, стратегій боротьби, мобілізації населення тощо).

В історії воєнних конфліктів другої половини XX і початку XXI століть особливий інтерес для України викликає досвід формування та реалізації

¹ Поразки Франції у першій індокитайській (1946 – 1954 роки) і алжирській війнах (1954 – 1962 роки), Голландії і Великобританії у війні в Індонезії (1945 – 1949 роки), Великобританії у війні у Південному Ємені (1963 – 1967 роки).

Ізраїлем асиметричної стратегії в період з 1949 до 2002 р. (до прийняття Лігою арабських держав Арабської мирної ініціативи) [3], а низка її елементів і в подальшому періоді. Мається на увазі вища асиметрична стратегія (або велика стратегія – grand strategy), яка передбачає задіяння всього комплексу доступних державі засобів: воєнних, політико-дипломатичних, інформаційних, економічних тощо. Частина положень цієї стратегії та деякі елементи механізму її реалізації можуть бути прийнятними для України з урахуванням, безумовно, особливостей геополітичного положення нашої держави та характерних рис російсько-українського воєнного конфлікту.

Асиметрична стратегія Ізраїлю як спосіб забезпечення життєво важливих національних інтересів включала три основні елементи: армію, з широким спектром завдань та здатною до адаптивних форм і способів її застосування; стратегічний союз з однією з великих світових держав; периферійну регіональну стратегію – новий спосіб побудови взаємовідносин із сусідніми країнами.

I. Збройні сили Ізраїлю як один з інструментів асиметричної стратегії

Асиметрична стратегія Ізраїлю як інтегрована модель діяльності щодо забезпечення самого існування держави, її сталого розвитку та безпеки її громадян в умовах агресивного оточення розпочала формуватися ще до створення Держави Ізраїль. Окремі елементи цієї стратегії (в основному з питань військової сили) були визначені вже на початковому етапі діяльності політичного сіонізму – руху європейських євреїв, який зародився наприкінці ХІХ століття і ставив своєю метою заснування єврейської держави на землі Ізраїльській².

² Земля Ізраїльська (на івриті Ерец-Ізраель), також Земля Обітована, Свята Земля — історичний термін і поняття в юдаїзмі та християнстві, що відноситься до регіону, сьогодні найбільш тісно пов'язаного з Державою Ізраїль, протягом всієї історії, починаючи від біблійних часів до наших днів. Проте історична область Ерец-Ізраель не ідентична ні території сучасного Ізраїлю, ні території стародавніх єврейських

Так, один із лідерів сіоністського руху, співзасновник Держави Ізраїль В. Жаботинський опублікував у 1924 р. в журналі «Світанок»³ дві свої статті – «Про залізну стіну» і «Етика залізної стіни» [4, 5]. У них обґрунтовується необхідність розвитку єврейських воєнізованих структур та жорсткого силового тиску на арабів, щоб змусити їх до взаємних поступок та згоди на створення єврейської держави. У майбутньому це, на переконання В. Жаботинського, сприятиме встановленню мирного співіснування в Палестині двох народів – єврейського і арабського.

Життєва необхідність такого воєнного елементу стратегії була підтверджена одразу після проголошення 14 травня 1948 р. незалежності Держави Ізраїль: вже 15 травня молода держава стала об'єктом збройної агресії. І це було очікуваним, оскільки керівництво арабських держав, Ліга арабських держав та Вища арабська рада виступали категорично проти прийнятого на сесії Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1947 р. плану щодо поділу Палестини [6].

У результаті, Ізраїль опинився у ворожому оточенні арабських країн.

У розробленій в 1949 р. воєнній доктрині Ізраїлю зазначалося, що його суперечка з сусідніми державами полягала не в урегулюванні питання кордонів, а в тому, що вони не сприймали самого факту існування Держави Ізраїль. Перш за все Єгипет, Трансїорданія (у 1949 році самоперейменована в королівство Йорданія), Ірак, Сирія, Ліван, Саудівська Аравія, Ємен та арабські воєнізовані радикальні угруповання були налаштовані «скинути Ізраїль в море» шляхом застосування військової сили. І надію на успіх своїх планів їм вселяло:

царств, і слід розрізняти ці поняття. В наш час на території історичної області Землі Ізраїльської розташовані частини південного Лівану, Йорданії, Сирії, повністю Західний Берег та Сектор Газа.

³ Журнал «Світанок» - щотижневий видання Федерації російсько-українських сіоністів (в еміграції), а потім Всесвітнього союзу сіоністів-ревізіоністів. Видавався у Берліні з квітня 1922 р. до травня 1924 р., потім у Парижі – з грудня 1924 р. до грудня 1934 р.

абсолютна перевага над Ізраїлем в чисельності населення (відповідно в мобілізаційних можливостях), чисельності збройних сил, кількості озброєння і військової техніки;

геофізична вразливість Ізраїлю: невелика територія, відсутність природних бар'єрів для оборони – широких рік, озер, узгір'я;

відсутність в Ізраїлю, на час розв'язання проти нього агресії, важливого елементу державності – збройних сил. Вони були створені вже під час війни, яка в Ізраїлі отримала назву – Війна за незалежність. На початковому ж її етапі оборону Ізраїлю забезпечували партизанська військова організація Хагана та бойові організації Лехі й Іргуна, які згодом стали основою збройних сил держави.

У подальшому збройні сили Ізраїлю (ЦАХАЛ) стали тією «залізною стіною», про необхідність якої писав В.Жаботинський. Вже на початку своєї історії вони набули статусу головного органу безпеки держави, націленого на виконання широкого спектру завдань: як військових, так і суто поліцейських. Поряд з готовністю до проведення «класичних» військових операцій, збройні сили орієнтувалися на антитерористичну діяльність та контрпартизанські акції. Особлива увага надавалася розвідувальним підрозділам, а також спецназу та його готовності до проведення силових операцій за кордоном.

Оцінка противника, своїх можливостей та констатація малоїмовірності дієвої підтримки на той час з боку західних країн і міжнародних організацій, а також вразливість свого геофізичного положення обумовила особливості стратегії застосування збройних сил Ізраїлю. Головною з них стало надання пріоритету превентивним діям у випадку безпосередньої загрози безпеці Ізраїлю.

Це дозволяло сподіватися на можливість вистояти у боротьбі з противником – суміжними арабськими державами, які мали чисельну і технічну перевагу над Ізраїлем. При фіксації готовності агресора до нападу і

безповоротності його дій необхідно було наносити попереджувальні удари (здійснювати превентивні дії) по критичних елементах його військового угруповання: пунктах управління, аеродромах, позиціях артилерії тощо.

Успішність таких дій була продемонстрована вже під час Суецької кризи (друга арабо-ізраїльська війна). 29 жовтня 1956 року ізраїльські війська неочікувано для Єгипту атакували позиції його армії на Синайському півострові. Через день союзники Ізраїлю – Великобританія і Франція нанесли авіаційний удар по військових аеродромах Єгипту. В результаті цього була знищена значна частина єгипетських літаків і практично паралізована діяльність військово-повітряних сил Єгипту. 5 листопада військова операція була завершена: під контролем ізраїльських військ опинився майже весь Синайський півострів і сектор Газа.

Не менш показовим прикладом ефективності превентивних дій стала третя арабо-ізраїльська війна, яка увійшла в історію як Шестиденна війна 1967 р. Наприкінці травня – початку червня п'ять арабських держав (Ліван, Сирія, Йорданія, Ірак і Єгипет) зосередили на кордоні з Ізраїлем угруповання своїх військ. Вони у два рази перевищували ЦАХАЛ за чисельністю особового складу і більш ніж у три рази за кількістю бойових літаків і танків. Керівництво держав коаліції було абсолютно впевнене в перемозі над Ізраїлем.

Але зранку 5 червня ізраїльські військово-повітряні сили розпочали масовану атаку на військові аеродроми Єгипту. Через деякий час під ударами авіації Ізраїлю опинилися аеродроми Сирії та Йорданії, а також авіація Іраку на аеродромі поблизу міста Мосул. Наслідки авіаційних ударів ізраїльтян виявилися катастрофічними: із 450 військових літаків Єгипту було знищено більше 300. У цілому ж арабська коаліція втратила 416 літаків. Втрати ж Ізраїлю склали 26 літаків.

Розгром авіації арабських держав мав визначальний вплив на результати військової компанії в цілому. Її сухопутна фаза тривала до 10 червня і закінчилася беззаперечною перемогою Ізраїлю. Під його контроль відійшли Голанські висоти, Синайський півострів, Західний берег річки Йордан та сектор Гази. Таким чином, територія Ізраїлю збільшилася майже у три рази і до того ж він отримав два природних прикордонних бар'єри – Голанські висоти і Суецький канал.

II. Складові асиметричної стратегії у зовнішньополітичній сфері

Важливими складовими вищої асиметричної стратегії Ізраїлю були два елементи його зовнішньополітичної доктрини: стратегічний союз хоча б з однією із великих держав і так звана «периферійна регіональна стратегія».

1. Стратегічний союз з великими світовими державами – складова асиметричної стратегії

На початковому етапі становлення єврейської держави всебічну підтримку Ізраїлю надавав колишній СРСР.

Він став першою великою державою, яка визнала Державу Ізраїль де-юре (через три дні після проголошення незалежності – 17 травня 1948 р.). Радянське керівництво організувало (через Чехословаччину) постачання Хагані, а потім Армії Оборони Ізраїлю озброєння, у тому числі важкого, включно з бойовими літаками, а також боєприпасів. Значна частина цього озброєння була трофейним німецьким. Серед нього і німецькі винищувачі Вf-109G «Месершміт». Ізраїльські пілоти для них також готувалися в Чехословаччині. Крім того, у цій же країні для армії Ізраїлю готувалися танкісти, десантники, радисти та інші військові спеціалісти, а в Румунії та Болгарії радянські спеціалісти готували офіцерські кадри.

Була дана згода і на репатріацію в Ізраїль десятків тисяч євреїв з країн комуністичного блоку (але не з СРСР). Частина з них мала бойовий досвід, отриманий в роки Другої світової війни, і це суттєво вплинуло на

становлення та підвищення боєздатності, насамперед, бронетанкових військ і артилерії ЦАХАЛ [7].

Однак у першій половині 1949 р. ситуація кардинально змінилася. Причиною стала відмова уряду Д. Бен-Гуріона від односторонньої орієнтації на соцтабір. Радянський союз поступово перестав підтримувати Ізраїль в ООН, припинив надання технічної допомоги. На початку 1953 р. у радянській пресі (у зв'язку зі «справою лікарів») прозвучало твердження про існування «сіоністської шпигунської мережі», яка плете інтриги проти СРСР та країн «народної демократії». А після підриву 9 лютого 1953 р. членами єврейського таємного гуртка ультра націоналістів бомби на території радянського посольства в Тель-Авіві, СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем. Не було взято до уваги, що учасників акції заарештували і віддали під суд. У липні того ж року (після смерті Й. Сталіна) дипломатичні відносини були відновлені, однак антиізраїльські тенденції в радянській зовнішній політиці посилювалися. СРСР розпочав зближення з арабськими країнами: спочатку з Єгиптом, а згодом із Сирією.

Через певний період стратегічним союзником Ізраїлю стають Сполучені Штати Америки. Передував цьому тривалий і складний шлях пошуку оптимальних міждержавних стосунків.

На етапі зародження єврейської держави США з певною пересторогою ставилися до Ізраїлю, зважаючи на ймовірність вибору його керівництвом соціалістичного курсу розвитку. Саме цим можна пояснити той факт, що у ході першої арабо-ізраїльської війни США підтримали ембарго на поставку озброєння учасникам конфлікту і перешкоджали американським добровольцям, які бажали зі зброєю в руках захищати Ізраїль.

Лише після підтримки Ізраїлем дій США в Корейській війні (1950 – 1953 рр.) міждержавні відносини набули чітко вираженої позитивної тенденції. У 1950 р. США, спільно з Великобританією і Францією, підписали резолюцію про територіальний статус-кво, який склався після арабо-

ізраїльської війни у 1948-1949 рр. На початку 1950-х рр. американська адміністрація розпочала надавати в невеликих масштабах фінансову допомогу Ізраїлю.

У середині 1950-х років політичне керівництво США отримало вагомі докази зростання радянської загрози, що обумовило перегляд американської політики стосовно СРСР. 5 січня 1957 р. Президентом США Д. Ейзенхауером в посланні до Конгресу США була озвучена доктрина, яка увійшла в історію під назвою «доктрина Ейзенхауера». Згідно з нею США зобов'язувалися надавати допомогу державам у боротьбі проти агресії будь-якої держави, яку контролює світовий комунізм. Фактично доктрина мала забезпечити Ізраїлю американську підтримку у разі нападу на нього арабських країн, які орієнтуються на СРСР [8].

Виключно ж для Ізраїлю ситуація почала змінюватися після революції в Іраку 1958 р. і фактичного розпаду Багдадського пакту. Нова розстановка сил на Близькому Сході призвела до прийняття американською адміністрацією стратегічного рішення щодо перегляду відносин з Ізраїлем: він визнається основним партнером США в даному регіоні. Наприкінці 1962 р. Президент Дж. Кеннеді заявив про «особливі відносини» США з Ізраїлем і про постачання йому військового майна. Після Шестиденної війни ця держава набуває неформального статусу головного стратегічного союзника США на Близькому Сході. Обсяги економічної допомоги одразу ж зростають у 5-6 разів і вже на початку 70-х років наближаються до \$2,6 млрд на рік.

У критичні для Ізраїлю дні війни Судного дня США організували повітряний міст через Європу для постачання Ізраїлю американської зброї.

І нарешті, у 1989 р. Ізраїль стає першою країною, яка визнається США основним союзником поза НАТО. Це дає можливість ЦАХАЛ брати участь в американських військових проектах.

Значний вплив на американську зовнішню політику стосовно Ізраїлю здійснює єврейське лобі в США. За твердженням експертів, це достатньо розгалужена і організована сукупність більше 30 політичних організацій, які діють на федеральному, регіональному і місцевому рівнях [9].

Серед найбільш активних лобістських організацій виділяють Американсько-ізраїльський комітет з громадських зв'язків (American Israel Public Affairs Committee, AIPAC). Він був створений керівниками американських єврейських організацій у 1954 р. з метою забезпечення підтримки молодій єврейській державі з боку уряду США. Як ліберальний конкурент більш консервативному AIPAC, у 2008 р. створюється американська лобістська організація Джей-стріт (J Street). Її засновником став колишній радник Б. Клінтона з питань внутрішньої політики Джеремі Бен-Амі.

Вплив єврейського лобі на американську зовнішню політику оцінюють по різному.

Одні дослідники не надають будь-якої переваги єврейському лобі над іншими, зокрема, вірменським. Цим вони заперечують інколи превалюючу в суспільстві думку, що згадане етнічне лобі має непропорційно велику владу та вплив на прийняття рішень політичним керівництвом США. Загалом же, прихильники цієї позиції дотримуються думки, що лобі (лобізм) є цілком прийнятною формою просування інтересів певної частини населення в плюралістичному, демократичному суспільстві [10].

Інша позиція кардинально протилежна. Її науково-аналітичне обґрунтування здебільшого визнають за американськими професорами С. Волтом (Stephen Walt) з Гарварда і Дж. Миршеймером (John Mearsheimer) з університету Чикаго. У березні 2006 р. на сайті Гарвардського університету вони розмістили доповідь, яка викликала широкий резонанс у суспільстві. Згодом, на основі цієї доповіді автори презентували книгу [11].

Положення доповіді зводилися до того, що вплив ізраїльського лобі в США не має прецедентів в американській політичній історії. На думку авторів, має місце нехтування інтересами США задля інтересів іншої держави. Одна з основних тез доповіді С. Волта і Дж. Миршеймера: жодне лобі не змогло відвернути зовнішню політику США так далеко від власних національних інтересів, водночас переконуючи американців, що інтереси США та Ізраїлю, по суті, не відрізняються.

На підтвердження результативності впливу єврейського лобі у доповіді надаються, зокрема, такі дані.

Найбільшу економічну і військову допомогу, поміж інших союзників або партнерів США, отримує саме Ізраїль. Щорічно йому виділяється приблизно \$3 млрд, що становить майже 20 % бюджету всієї американської допомоги. На кожного мешканця Ізраїлю щорічно припадає приблизно \$500. Ізраїль має можливість отримувати найкращу американську зброю і йому надається доступ до розвідувальної інформації, з якою США не ознайомлюють навіть країни-члени НАТО.

Вашингтон забезпечує Ізраїль постійною дипломатичною підтримкою. За період з 1982 до 2006 р. США наклали вето на 32 резолюції Ради Безпеки ООН, в яких Ізраїль піддавався критиці. Це перевищує суму усіх голосів-вето інших членів РБ ООН. США також блокує зусилля арабських країн щодо забезпечення міжнародного контролю МАГАТЕ над ядерною програмою Ізраїлю.

2. Реалізація Ізраїлем периферійної регіональної стратегії

Периферійна стратегія передбачала два напрями діяльності.

Перший: створення союзів з неарабськими мусульманськими державами, які знаходяться на регіональній периферії, з метою зміни балансу в регіоні на користь Ізраїлю [12].

Другий: підтримка різних неарабських етнічних і конфесійних меншин на Близькому Сході, що давало Ізраїлю можливість вести складну геополітичну гру, стратегічною метою якої було «розхитування зсередини» ворожих Ізраїлю арабських режимів [13].

Саме периферійна стратегія визначала зміст зовнішньої політики Ізраїлю у Близькосхідному регіоні більше трьох десятиліть, починаючи із середини 1950-х рр. Переважно завдячуючи саме їй Ізраїлю вдалося вистояти у ворожому оточенні. Метою стратегії було «прорвати» єдиний фронт боротьби арабів з Ізраїлем, визначити місце єврейської держави на карті Близького Сходу, сприяти початку мирного процесу між Ізраїлем і арабськими країнами [14].

2.1. Створення союзів з неарабськими мусульманськими державами

Реалізація політики у цьому напрямі дозволила утворити бажаний для Ізраїлю альянс, який включав Іран і Туреччину, а також Ефіопію та Південний Судан. Налагодження стосунків з кожною із цих країн мало свої особливості.

Формування відносин з Іраном.

Відносини між Ізраїлем та Іраном були складною функцією геостратегічних імперативів Ірану як неарабської і несунітської держави у переважно арабському та сунітському середовищі. Вони розпочалися з «позиції нижче ватерлінії»: Іран був однією з 13-ти країн, які 29 листопада 1947 р. голосували проти плану ООН щодо поділу Палестини і створення на її території двох незалежних держав – єврейської і арабської. А 11 травня 1949 р. він у складі мусульманського блоку виступив проти прийняття Ізраїлю в ООН.

Однак вже у березні 1950 р., за прикладом Туреччини, уряд Ірану визнав Ізраїль. Перші роки після визнання не характеризувалися особливо

жвавими міждержавними стосунками. Реперною точкою у цьому процесі варто визнати 1955 р., коли Іран приєднався до прозахідного Багдадського пакту і таким чином опинився разом з Ізраїлем в одному геополітичному таборі. На той час у іранській зовнішній політиці Ізраїль розглядався як ключова стримуюча сила проти експансії насерізму⁴ на Близькому Сході. Ізраїль утвердився у цьому амплуа завдяки своїм успіхам у військових діях проти Єгипту у 1956 р. Поряд з іншими позитивними для іранської сторони результатами цієї війни, було відкриття судноплавства у Тиранській протоці. А ізраїльський порт Ейлат став важливим пунктом в транзиті іранської нафти в Європу [15].

Ізраїльсько-іранське співробітництво здійснювалося в широкому спектрі. Іран поставляв в Ізраїль нафту, газ, різну мінеральну сировину, продовольство. Іран був єдиною країною, яка забезпечувала потреби Ізраїлю у нафті після Суецької кризи 1956 року, що фактично врятувало єврейську державу від енергетичного краху. А після Шестиденної війни 1967 року Іран знову ж таки був єдиною державою у мусульманському світі, яка висловила підтримку Ізраїлю у визнанні його незалежності і суверенності.

У свою чергу єврейська держава ділилася з Іраном досвідом і технологіями в сільському господарстві, медицині, фармакології, передових наукових розробках. Ізраїль споруджував на іранській території об'єкти житлового і промислового призначення, допомагав Ірану готувати висококваліфікованих спеціалістів. Сотні ізраїльських радників працювали в усіх регіонах Ірану. У 1971-1977 рр. Ізраїль входив до десятки найважливіших торгових партнерів Ірану.

Ізраїль був однією з країн, які допомагали Ірану у створенні атомної енергетики і застосуванні ядерних технологій у різних сферах іранської національної економіки [16].

⁴ Насерізм – панарабський рух, народжений в Єгипті президентом Гамаль Абдель Насером. Мав антиізраїльське і антизахідне спрямування.

Було налагоджено активне співробітництво і в сфері безпеки та оборони. Співробітники ізраїльської служби зовнішньої розвідки Моссад допомагали налагодити роботу шахській розвідувальній службі САВАК. Була організована система обміну розвідувальною інформацією. Ізраїль допоміг створити в Ірані сучасну систему протиповітряної оборони. За допомогою ізраїльських спеціалістів була також закладена основа іранського ракетобудування. Мав місце і такий приклад співробітництва, коли в ході війни Судного дня 1973 р. Іран передав Ізраїлю 25 бойових літаків типу «Фантом» [17].

З середини 70-х р. ХХ століття відмічається певне охолодження в ірано-ізраїльських відносинах. Шахський режим опинившись на хвилі зростання значимості Ірану у світовій політиці, почав дистанціюватися від Ізраїлю, сподіваючись цим поліпшити свої відносини з арабськими країнами.

Однак по справжньому поворотний момент у відносинах між державами настав після революції в Ірані, початком якої прийнято вважати 8 січня 1978 р. Наступне за цим падіння монархії і проголошення 1 квітня 1979 р. Ірану Ісламською республікою суттєво вплинуло не лише на обстановку в регіоні, але й стало значимою подією світового значення.

Для Ізраїлю її наслідки виявилися досить сумними: були розірвані усі формальні та економічні зв'язки з Іраном; в Ірані почалися гоніння на євреїв і навіть страти лідерів єврейської діаспори; масового характеру набула конфіскація майна іранських євреїв. Усе це призвело до масштабної еміграції євреїв з Ірану.

У перші роки після революції Ізраїль намагався максимально зберегти те багатостороннє співробітництво з Іраном, яке склалося за попередні роки. У період ірано-іракської війни (1980–1988 рр.) гостру необхідність співробітництва з Ізраїлем у певних сферах переживав й Іран. Ізраїль виявився потрібен йому, перш за все як посередник в контактах зі США, оскільки американська військова техніка складала основу іранської армії.

Допомога іранській стороні у воєнному конфлікті була і в інтересах Ізраїлю, який побоювався зростання військового потенціалу Іраку і все ще намагався зберегти антиарабський альянс.

З цих позицій Ізраїль лобіював поставки зброї в Іран перед Вашингтоном, взаємовідносини якого з Тегераном були вкрай напруженими. На той час стосовно Ірану діяли санкції, введені США у відповідь на захоплення у листопаді 1979 р. американського посольства в Тегерані і взяття його співробітників у заручники. З Іраном були розірвані дипломатичні відносини, заморожені усі іранські державні активи та золоті запаси в банках США, припинені будь-які бізнес-контакти, і в першу чергу, постачання зброї. У подальшому, після досягнення домовленості про звільнення заручників у січні 1981 р., США зняли економічну блокаду, однак заборона на продаж Ірану зброї залишилася.

Поряд з цим в заручниках терористичного угруповання «Хізбалла», яке тісно пов'язане з Іраном, продовжували перебувати захоплені його бойовиками у Лівані декілька громадян США. Для забезпечення відповідного сприяння іранського керівництва в їх звільненні, адміністрацією Президента Р.Рейгана було визнано найбільш прийнятним налагодження постачання Ірану необхідної йому американської зброї. Таке постачання здійснювалося через недержавних посередників в умовах максимальної закритості. Провідну роль у цій системі постачання відігравав Ізраїль, який мав доступ до тих зразків американської зброї, на яких базувався арсенал Ірану. За даними тель-авівського Інституту досліджень національної безпеки, тільки за перші три роки війни Ізраїль продав Ірану озброєння на \$0,5 млрд [18].

Механізм організації продажу Ірану зброї та коло причетних до цього осіб були детально викладені у матеріалах розслідування справи «Іран-контрас» («Ірангейт»), проведеного у 1986-1987 рр. утвореною Р. Рейганом комісією[19].

Військово-технічна підтримка з боку Ізраїлю та США мала виняткове значення для Ірану в його протистоянні Іраку С. Хусейна. Хоча керівництво Ірану продовжує категорично заперечувати такий факт [20].

Не сприяла згадана підтримка і відновленню конструктивних стосунків між Іраном та Ізраїлем. Навпаки, ірано-ізраїльська конфронтація набула тенденції перманентного загострення. І причини цьому закладені в концепції шіїзму, яка в ісламському Ірані має державний статус. Її ключовою ідеєю є утворення всесвітньої ісламської держави, в якій усі люди стануть членами глобальної мусульманської громади. Ізраїль, який лежить в епіцентрі ісламського світу, вважається теоретиками революції в Ірані суттєвою перепорою на цьому шляху. Ще у 1981 р. аятола Р. Хомейні відмічав: «Релігійне керівництво Ірану ніколи не змириться з ізраїльською окупацією святих для ісламу місць» [17].

Формування відносин з Туреччиною

Важливим об'єктом периферійної стратегії Ізраїлю була також Туреччина. Це обумовлено, перш за все, її геополітичним положенням. Як зазначав ізраїльський політолог професор Ефраїм Інбар: «Політичне співробітництво з країною, 99% населення якої мусульмани, є для Тель-Авіва одним із шляхів подолання регіональної ізоляції і можливістю порушити вороже мусульманське оточення, яке склалося навколо нього» [21].

В історії єврейського народу Туреччина відіграла особливу роль. Саме ця країна (на той час Османська імперія) тепло прийняла євреїв після їх вигнання з Іспанії у 1492 р. У Туреччині, на відміну від багатьох європейських держав, вони знайшли доброзичливе ставлення, прийнятні рівень життя і соціальний статус, а також свободу віросповідання. У свою чергу, євреї сприяли розвитку ремесла та інших сторін життя нової батьківщини. Правлячий на той час султан Баязид II (1481–1512 рр.) відмічав, що переселення в його імперію євреїв призвело до її збагачення [22].

У березні ж 1949 р. Туреччина першою із мусульманських країн визнала Державу Ізраїль. Від того часу відносини між ними розвивалися достатньо динамічно і в той же час суперечливо.

Значний вплив на зміцнення цих відносин здійснювали США, особливо з часу приєднання Туреччини у 1952 р. до НАТО. Вашингтон сподівався, що Туреччина візьме на себе роль активного функціонера НАТО в районі Східного Середземномор'я, що у свою чергу сприятиме зміцненню позиції Ізраїлю в регіоні.

Характерною рисою політики Туреччини у сфері взаємовідносин з Ізраїлем стало балансування між взаємовигідним співробітництвом з єврейською державою і збереженням конструктивних відносин з арабськими країнами регіону, які дотримувалися антиізраїльської позиції. Саме завдяки такій політиці Туреччина мала змогу уникнути агресивного протистояння з арабським світом, який не сприймав сам факт існування Ізраїлю.

Тому, у 1950-1970-х рр. турецько-ізраїльське співробітництво здебільшого мало прихований характер. Основні питання взаємовідносин вирішувалися, як правило, на неафішованих зустрічах керівництва двох держав. Одна з найбільш результативних, яка заклала основи співробітництва на багато років, відбулася в умовах таємності у серпні 1958 р. між прем'єр-міністрами Ізраїлю і Туреччини – Д. Бен-Гуріоном і А. Мендересом. У ході зустрічі було обговорено і досягнуто консенсусу з широкого кола питань, які стосувалися:

протидії розширенню впливу СРСР в регіоні та наростаючій активності єгипетського лідера Г. А. Насера;

співробітництва в економічній сфері;

військово-технічного і військового співробітництва, у тому числі обміну розвідувальною інформацією.

Розглядалося також питання спільної боротьби з екстремізмом, під яким малася на увазі діяльність палестинців і турецьких курдів. Започаткування такої боротьби було проголошено у підписаному за результатами зустрічі додатковому меморандумі [23].

У червні 1967 р. політика балансування обумовила приєднання Анкари до засудження дій єврейської держави під час Шестиденної війни. Однак, при цьому, Туреччина відмовилася визнати Ізраїль державою-агресором [24].

У вересні 1969 р. на 1-му саміті Організації Ісламського співробітництва (до 2011 р. - Організація Ісламська конференція), який відбувся у Рабаті, турецька делегація відмовилася приєднатися до засудження Ізраїлю, на якому наполягали арабські країни. Офіційно виступила і проти рішення саміту, яке закликала до розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем [25]. Як відомо, приводом для зустрічі в Рабаті послужив підпал 21 серпня 1969 р. єрусалимської мечеті Аль-Акса – однієї із головних святинь ісламу, у чому араби звинуватили Ізраїль.

У 1980 р. виник конфлікт, приводом до якого стало прийняття кнесетом Закону про Єрусалим [26]. Конфлікт набув міжнародного характеру: факт прийняття згаданого закону був засуджений Радою Безпеки ООН в резолюції 478.

У цій ситуації, за значного тиску з боку арабських країн, Туреччина здійснює черговий маневр у своїй зовнішній політиці: у серпні 1980 р. закриває генеральне консульство в Єрусалимі, а в листопаді того ж року понижує дипломатичні відносини з Ізраїлем до рівня представництва у ранзі другого секретаря посольства. За оцінкою експертів, це був один з найбільших ударів по ізраїльсько-турецькому співробітництву, нанесених за увесь час їх існування.

Загалом, 1980-ті р. були достатньо складними для ізраїльсько-турецьких відносин. Найбільше на них позначилися зміни, які відбувалися у

ті роки у політичному і соціально-економічному житті Туреччини. Перший цивільний уряд Туреччини на чолі з Т. Озалом, сформований після військового перевороту 1980 р., зосередив головну увагу на економічних реформах на засадах лібералізму. У зовнішньоекономічному їх сегменті одним із головних напрямів став розвиток економічних стосунків з мусульманськими країнами, що сприяло також зближенню з ними при реалізації стратегічних завдань в регіоні.

Політика лібералізації Т. Озала сприяла і відновленню статусу ісламу як одного із найбільш впливових інститутів не тільки духовного, а й політичного життя в державі. При ньому з'явилися чисельні релігійні фонди соціального призначення, стипендії для незаможних школярів і студентів, інтернати для них. Досить часто за такими фондами стояв великий капітал із ісламських держав [27].

У числі відроджених у 1983 р. партій (заборонені Радою національної безпеки Туреччини одразу після військового перевороту) була і проісламська партія під назвою Партія благополуччя (Рефах), очолювана Н. Ербаканом⁵. На парламентських виборах у 1987 р. вона набрала 7 % голосів і не пройшла до парламенту. Але її вплив у політичному середовищі Туреччини різко зростав, як і експансія ісламської ідеології. Результати цих процесів були продемонстровані вже на парламентських виборах у грудні 1995 р., на яких партія Рефах отримала більшість в меджлісі: із 550 місць її частка склала 158.

Такі зміни у внутрішньому житті Туреччини безумовно позначилися і на зовнішній політиці. Вони призвели до посилення антиізраїльських настроїв серед певних політичних сил країни і в суспільстві в цілому. Стримуючою інституцією цього негативного процесу виступав уряд Т. Озала. З одного боку, він намагався цим зберегти союзницькі відносини з США, головного покровителя єврейської держави, з іншого – залишати

⁵ В історію Туреччини Н. Ербакан увійшов як засновник «політичного ісламу» і політичний наставник нинішнього президента Р. Ердогана

Ізраїль в колі своїх найважливіших торговельно-економічних партнерів. І цього турецькому уряду вдалося досягти. Що стосується економічного співробітництва, то до 1990 р. загальна сума торговельних операцій між державами досягла \$150 млн [28].

Головна вада ізраїльсько-турецьких відносин перших чотирьох десятиліть – відсутність міцного базису контактів, почала зникати.

Але, по справжньому нова сторінка в ізраїльсько-турецьких відносинах відкрилася на початку 1990-х р. Генератором цього стала низка регіональних і глобальних подій, зокрема – крах комуністичної системи, Мадридська мирна конференція 1991 р. і подальші угоди Осло, а також підписання мирного договору між Ізраїлем і Йорданією у 1994 році. Дипломатичні відносини між Ізраїлем і Туреччиною повернулися на рівень послів у грудні 1991 року.

Ізраїльсько-турецькі відносини 1990-х р. відзначилися особливою активністю і різнобічністю. Значною мірою це було обумовлено ініціативою турецької сторони. Для Туреччини важливість воєнно-політичного альянсу з Ізраїлем визначалася декількома факторами.

По-перше, розпочатий діалог між палестинцями та ізраїльтянами, зокрема Угода в Осло між Ізраїлем і Організацією визволення Палестини, надавали реальну надію на досягнення миру на Близькому Сході. за таких умов близькосхідної геополітики Туреччина мала можливість реалізовувати свої інтереси, розвиваючи дружні стосунки з обома сторонами.

По-друге, Туреччині було вкрай важливе сприяння проізраїльського лобі в американському Конгресі. Дразливі для країни питання про можливе визнання геноциду вірменів та вирішення кіпрської проблеми не на свою користь турецька дипломатія сподівалася залагодити за допомогою союзників. Анкара також використовувала підтримку Ізраїлю у налагодженні своїх відносин з ЄС.

Нетривале перебування на посаді прем'єр-міністра Туреччини Н. Ербакана (28 червня 1996 – 30 червня 1997) – першого проісламського політика на чолі уряду, суттєво не вплинуло на позитивний розвиток цієї тенденції.

Пріоритетну роль в ізраїльсько-турецьких відносинах відіграло військове і військово-технічне співробітництво.

Згідно з угодою, підписаною в лютому 1996 р., Туреччина відкрила свій повітряний простір для тренувальних польотів ізраїльської бойової авіації і налагодила обмін курсантами між національними військовими академіями. Анкара і Тель-Авів домовилися також про обмін розвідувальною інформацією та стратегічними оцінками ситуації в регіоні. Починаючи з 1998 р. Ізраїль, Туреччина і США регулярно проводили тристоронні морські пошуково-рятувальні навчання «Reliant Mermaid» у Середземному морі.

У межах укладеної у серпні 1996 р. угоди про співробітництво в оборонній промисловості, ізраїльські компанії реалізували значну кількість контрактів з переозброєння турецьких збройних сил. Зокрема, вони стосувалися експорту до Туреччини ізраїльських танків «Merkaва» та безпілотних літаків-розвідників «Heron», модернізації літаків F-4 і F-5 та танків M-60 американського виробництва. Не в останню чергу завдячуючи згаданим контрактам турецькі збройні сили стали одними з наймогутніших в регіоні.

Активного розвитку в 1990-х р. набуло й економічне співробітництво. У березні 1996 р. між Ізраїлем і Туреччиною була укладена угода про вільну торгівлю, що сприяло значному зростанню торговельного обігу між двома країнами.

Основу ізраїльського експорту в Туреччину переважно складала технології та військова продукція. В турецькому ж експорті в Ізраїль значився текстиль, автомобілі, метали і металопродукція. На території

Туреччини працювало близько 250 ізраїльських компаній. У свою чергу, в Ізраїлі реалізовували свої проекти турецькі будівельні компанії.

У згаданий період Туреччина стала для Ізраїлю головним торговельним партнером у регіоні і сьомим у світі за обсягом імпорту та експорту. Для Туреччини ж Ізраїль був однією з небагатьох держав, у торгівлі з якими вона мала активний торговельний баланс.

З приходом до влади в Туреччині у 2002 р. ісламської Партії справедливості і розвитку на чолі з Р. Ердоганом відношення між двома країнами, особливо у політичній і військовій сферах, погіршилися. Однак, економічне співробітництво, навіть після інциденту у 2010 р. з «Флотилією свободи»⁶, залишалося на стадії зростання. У період з січня до червня 2011 р. обсяг двосторонньої торгівлі досяг \$2,2 млрд, у той час як за аналогічний період 2010 р. він складав \$1,7 млрд [29].

Країни на узбережжі Червоного моря: Ефіопія і Еритрея

Специфічне місце в периферійній стратегії Ізраїлю займала Ефіопія - єдина немусульманська країна на Червоному морі, яка споконвічно вела боротьбу зі своїми мусульманськими сусідами.

Геополітичне положення Ефіопії на макро- і мезорівнях суттєво не посилювало позицію Ізраїлю у протистоянні з ворожим оточенням арабських держав. Більше того, у певні періоди міждержавних відносин політика Ефіопії навіть набувала антиізраїльських рис. Так, після війни Судного дня Ефіопія, на виконання рішення Організації африканських держав, розірвала

⁶ 31 травня 2010 року у Середземному морі ізраїльськими військовими були захоплені декілька суден з пропалестинськими активістами, членами Європейського парламенту та правозахисних організацій, які отримали назву «Флотилія свободи». Вони намагалися доставити у Смугу Гази гуманітарну допомогу всупереч встановленої Ізраїлем блокади цього регіону. Під час штурму суден загинуло щонайменше 9 чоловік, ще 60 отримали поранення, у тому числі й ізраїльські військові. Вбивство представників гуманітарних організацій викликало хвилю протестів в усьому світі та засуджень дій Ізраїлю, як в ООН, так і урядами декількох держав. Ізраїль, у свою чергу, звинуватив організаторів акції у провокації.

дипломатичні відносини з Ізраїлем. Напружені відносини склалися за часів воєнного режиму в Ефіопії (1974 – 1991 рр.): уряд країни, орієнтований на СРСР, практично припинив усі офіційні контакти з Ізраїлем, а ефіопська делегація в ООН незмінно голосувала за антиізраїльські резолюції.

Але все ж Ізраїль був зацікавлений у налагодженні відносин з Ефіопією, переслідуючи при цьому передусім наступні цілі.

Перша. Захист ефіопських євреїв (фалаша, самоназва - бет Ісраел), що підтверджувало статус Ізраїлю як представника усього єврейського народу, у тому числі євреїв діаспори.

Друга. Використання географічного положення Ефіопії для закріплення своєї присутності в Червоному морі – стратегічно важливому для Ізраїлю регіоні.

Ефіопія визнала Ізраїль де-факто у 1948 р. Однак неформальні відносини між державами розпочалися з середини 1950-х років. Стимулом цьому стала інтенсивна реалізація Г. А. Насером ідеології панарабізму з елементами соціалістичних ідеалів, але з опорою також на мусульманські традиції.

З точки зору імператора Х. Селассіє та його оточення, це становило загрозу Ефіопії, здатну повернути країну до страшних часів А. Граня⁷ або Б. Муссоліні. Наявність такої загрози змусило Х. Селассіє звертатися до Ізраїлю стосовно надання військової і економічної допомоги. Вже з 1957 р. ізраїльсько-ефіопське співробітництво демонструє високі темпи зростання. Ізраїльські офіцери беруть активну участь в реформуванні і підготовці армії Ефіопії, реорганізації її спецслужб. За участю Ізраїлю будуються промислові об'єкти. Ефіопії надається допомога у підготовці спеціалістів у різних

⁷ Ахмед Грань (Ахмед ібн Ібрагім аль-Газі, 1506 - 1543) – правитель мусульманського султанату Адал, відомий воєначальник, один із головних учасників адало-ефіопської війни (1529 - 1543).

галузях, впровадженні передових технологій в сільському господарстві, розвитку транспортної інфраструктури, розвідці корисних копалин та освоєнні водних ресурсів.

З початком у 1961 р. збройного конфлікту між імператорською Ефіопією та Фронтом визволення Еритреї увага переважно зосередилася на військовій допомозі. Основним чинником, який обумовив прийняття ізраїльтянами сторони ефіопів у цьому конфлікті, стала можлива загроза національним інтересам Ізраїлю у регіоні Червоного моря у разі перемоги еритрейських повстанців. При відокремленні Еритреї від Ефіопії, що підтримувалося більшістю арабських держав, під її контроль відходила берегова лінія довжиною понад 1 тис. км та низка островів. За таких обставин можна було очікувати, що проарабськи налаштована незалежна Еритрея, частка мусульманського населення в якій складала близько 45%, заблокує проходження ізраїльських суден через Червоне море.

Переворот 1974 р. різко змінив ситуацію: монархія була скинута і створена Тимчасова воєнно-адміністративна рада. З 1977 р. воєнний режим очолив полковник М. Х. Маріам. Нова воєнно-політична верхівка Ефіопії спиралася на допомогу країн соціалістичного табору та соціалістичної орієнтації (СРСР, НДР, Куба, Південний Ємен).

Період воєнної диктатури в Ефіопії, а особливо 1980-ті р., відзначився гострою політичною і соціально-економічною кризою. Довготривалий збройний конфлікт з еритрейськими повстанцями, війна з Сомалі (1977-1978 рр.), громадянська війна (1974-1991 рр.), а також посухи 1978-1980 рр., 1982-1985 і 1987-1988 рр. призвели Ефіопію до катастрофічного стану. Ситуацію завершив крах світової соціалістичної системи і, відповідно, втрата зовнішньої підтримки режиму М. Х. Маріама. Як наслідок, у травні 1991 р. ефіопський уряд був повалений. А в 1993 р., після проведення референдуму, була проголошена незалежність Еритреї. Територія нової держави повністю відрізала Ефіопію від виходу в Червоне море.

Незважаючи на свою підтримку у минулому Ефіопії, Ізраїлю, за допомогою США, вдалося досить швидко встановити стратегічне партнерство з новою державою. За деякими джерелами [30], основи такого партнерства були визначені під час медичного лікування президента Еритреї Ісайяса Афеверкі у 1993 р. в Ізраїлі. 15 березня того ж року в столиці Еритреї Асмері було відкрито ізраїльське посольство.

Після встановлення дипломатичних відносин ізраїльсько-еритрейські відносини розвивалися без їх афішування. Ізраїль надав певну матеріально-технічну і фінансову допомогу Еритреї, у тому числі в озброєнні і військовій техніці. Зокрема, у 1993 р. до Еритреї було експортовано 4 сторожові катери Super Dvora Mk.2, оснащені німецькими двигунами [31].

Налагодження тісних стосунків з новою східно-африканською державою сприяло отриманню від її керівництва дозволу на розміщення на території Еритреї ізраїльських військових баз. За даними інституту Stratfor Global Intelligence, на островах архіпелагу Дахлак (біля узбережжя Еритреї) та в порту Массауа були розміщені невеликі військово-морські підрозділи і доки ізраїльтян, а в районі Емба Соіра (найвища гора на півдні країни, поблизу кордону з Ефіопією) розгорнуто ізраїльський «пост прослуховування» [32].

Таким чином, прагматична політика Ізраїлю дозволила забезпечити свою військову присутність в стратегічно важливому для нього регіоні. А лідери Еритреї, які у минулому були лояльні до арабських держав в ході своєї боротьби з Ефіопією, пізніше стали розвивати стратегічні партнерські відносини з ворожою для арабського світу сіоністською державою.

Політику Ізраїлю з підтримки Південного Судану в системі «периферійної стратегії» можна вважати цілком успішною. Багаторічний вклад Ізраїлю повністю окупився – 9 липня 2011 р. Південний Судан став незалежною державою. Цей факт значно знизив агресивний потенціал Судану проти Ізраїлю, який у попередні роки послідовно і активно виступав

проти єврейської держави. Він, зокрема, брав участь у війні 1948-1949 рр. (війна Ізраїлю за незалежність), у Шестиденній війні та Війні Судного дня.

Оцінка заслуг Ізраїлю в отриманні Південним Суданом незалежності була надана в ході візиту його президента Сальва Кіір в Єрусалим у грудні 2011 року (до речі, це був перший його візит до іноземної держави в якості президента). У своїй вітальній промові він відзначив: «Ізраїль завжди підтримував південносуданський народ. Без вашої підтримки ми б не досягли успіху. Ви боролися поряд з нами, зробивши можливим створення Південного Судану» [33].

Незалежний Південний Судан визнавався важливим для Ізраїлю не лише в якості фактору протидії агресивній політиці Судану. Спектр його значимості значно ширший. Ця країна багата природними ресурсами, особливо нафтою. Крім того, Південний Судан відіграє важливу роль у переговорах з розподілу вод Нілу, що дозволяє здійснювати вплив на Єгипет. І до того ж, його боротьба надихала інші немусульманські народи на протидію радикальному ісламу.

За свою незалежність Південний Судан заплатив дорогою ціною – мільйонами загиблих і скалічених своїх громадян у ході громадянських війн між християнським Півднем та мусульманською Північчю.

Перша з них розпочалася у 1955 р. (за рік до надання незалежності Судану) з локальних збройних повстань жителів Півдня. Причиною цього стали утиски з боку арабів-мусульман Півночі, які претендували на лідерство в Судані, і розпочата ними насильницька ісламізація Півдня.

Проти практично беззбройних партизанських загонів Півдня виступали регулярні і добре екіпіровані війська Півночі. Підтримку і допомогу офіційному Хартуму, у тому числі передачу йому озброєння і військової техніки, здійснювали Великобританія, Єгипет і Радянський Союз.

Наприкінці 1960-х р. положення «бунтівного» Півдня стало катастрофічним. Нестача озброєння та низький рівень військової підготовки повстанців доповнювалися гострими розбіжностями всередині повстанського табору, частими змінами керівництва. Допомога з боку сусідніх Уганди, Кенії та Ефіопії своїм одновірцям була надто обмеженою. Йти на масштабну і відкриту їх підтримку вони не наважувалися.

З 1967 р. на звернення одного з керівників повстанців – Джозефа Лагу* Ізраїль розпочав напівлегальну поставку в Південний Судан трофейної арабської зброї [33].

У 1969 році керівництво Ізраїлю приймає рішення про значне збільшення поставок зброї Південному Судану. Крім того, у країну направляються військові спеціалісти. Завдяки їхнім зусиллям за достатньо короткий час з розрізнених загонів суданських повстанців вдалося сформувати армійські підрозділи. Вже на початку 1970 р. вони розпочали активні бойові дії проти армії Півночі. Їхня результативність неухильно зростала.

1972 рік став переломним у громадянській війні: розчарований поразками своїх військ президент Судану Д. М. Німейрі погодився на проведення під егідою ефіопського імператора Х. Селассіє переговорів з керівництвом повстанців. За їхніми результатами громадянська війна була припинена, а Південь країни отримав широку регіональну автономію [34].

Однак, конфлікт у взаємовідносинах між арабським ісламським урядом Судану і неарабським християнським Півднем залишався. Крім етнічної і релігійної сфер, він зачіпав й економічну сферу, у якій головним було питання контролю над нафтодобуванням. У Південному Судані знаходяться значні нафтові родовища, які уряд Півночі хотів повністю контролювати. Керівництво ж Півдня намагалося зберегти контроль за собою.

* У 1971 році він за підтримки Ізраїлю організував переворот проти тодішнього керівництва повстанським табором і проголосив створення Визвольного руху Південного Судану. Всі лідери угруповань об'єдналися навколо Д. Лагу.

Останнім поштовхом до війни стало оголошене у 1983 р. президентом Судану набуття країною статусу ісламської республіки і введення шариату на усій її території.

Війна тривала 22 роки (1983-2005 рр.). Як і в період першої громадянської війни Ізраїль послідовно обстоював інтереси Південного Судану в міжнародних організаціях та у відносинах з іншими державами. Разом з Угандою, Ефіопією і Еритреєю він постачав Народній армії визволення Судану (НАВС) озброєння, військову техніку та інше військове майно [35].

За результатами тривалих переговорів між представниками НАВС і урядом Судану у січні 2005 р. був підписаний мирний договір. Відповідно до нього Півдню країни надавалася автономія на 6 років, після чого мав бути проведений референдум про незалежність Південного Судану.

За результатами референдуму, як вже зазначалося, у 2011 р. було проголошено незалежність Південного Судану. Ізраїль же отримав ще одного союзника, чим укріпив своє положення у переважно ворожому для себе регіоні.

2.2. Прихований напрям периферійної регіональної стратегії

Проти арабських держав регіону, які ігнорували можливість налагодження дружніх стосунків з Ізраїлем і утворили проти нього ворожий альянс, Тель-Авів реалізовував політику, спрямовану на формування в них соціально-політичних кризових ситуацій. Це змушувало уряди даних держав зосереджуватися на вирішенні внутрішніх проблем, що послаблювало або й, взагалі, дозволяло уникнути певних загроз з їх боку.

Згадані кризові ситуації створювалися, переважно, через підтримку антиурядової діяльності етнічних і конфесійних меншин у ворожих країнах шляхом надання їм фінансової і матеріально-технічної допомоги. Ізраїль практикував і політичну їх підтримку, лобіюючи інтереси згаданих меншин в міжнародних організаціях та перед урядами впливових держав світу.

Найбільш прихованим елементом підтримки було надання допомоги у підготовці бойових загонів опозиційних сил у ворожих арабських державах, передача їм зброї і боєприпасів.

Основною силою, яку використовував Ізраїль для дестабілізації внутрішньої обстановки у ворожому стані були курди. Курдський фактор завжди відігравав важливу роль у політиці єврейської держави на Близькому Сході.

Курди були і залишаються найбільшим етносом у світі, який немає власної держави. За різними оцінками їхня загальна чисельність становить близько 40 млн. Переважна частина курдів проживає у Курдистані - етногеографічному регіоні Передньої Азії, у межах якого вони становлять більшість населення. Площа Курдистану – близько 550–580 тис. кв. км, яка охоплює частину території Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії. Розподіл курдського населення: в Туреччині – Північний Курдистан – близько 12-20 млн; в Ірані – Східний Курдистан – 3,35–9,0 млн; в Іраку – Південний Курдистан – 4,5-5,5 млн; в Сирії – Західний Курдистан – 1,2-1,8 млн.

Після падіння Османської імперії Севрський мирний договір (1920 р.) між султанським урядом Османської імперії і союзними державами - переможницями в Першій світовій війні, передбачав створення незалежного Курдистану. Однак рішуча перемога у греко-турецькій війні (1919-1922 рр.) дала можливість уряду М. К. Ататюрка домогтися на Лозаннській конференції (1922-1923 рр.) офіційного скасування Севрського мирного договору.

Тісним контактам Ізраїлю і курдів сприяла історична і культурно-побутова близькість євреїв і курдів. Вона розпочалася ще в VI до н. е., коли перші євреї прибули в Курдистан. Курдська і єврейська культури настільки переплітаються, що деякі популярні єврейські народні легенди стверджують,

що курди походять від одного з десяти втрачених колін Ізраїлю. Однак сучасна наука не дає стосовно цього однозначної відповіді [36].

Саме багатовікові зв'язки двох народів і сприяли налагодженню взаємодії між Державою Ізраїль і курдськими лідерами.

Особлива увага єврейської держави у налагодженні співпраці спрямовувалася на іракських курдів. Адже саме Ірак, серед інших арабських країн, становив найбільшу загрозу Ізраїлю. Вже з кінця 1950-х р. Ізраїль розпочав інтенсивні поставки курдам зброї. Сотні ізраїльських інструкторів у цей період тренували на півночі Іраку бійців курдських воєнізованих формувань Пешмерга. За особистої участі глави Моссаду М. Аміта була створена розвідувальна спецслужба Курдської демократичної партії (ДПК) – «Парастін». Паралельно з цим в Іракському Курдистані під різним прикриттям виконувало свої секретні завдання численне представництво агентів Моссаду [37].

Результати ізраїльської допомоги були продемонстровані успішними діями курдів вже в ході Вересневого повстання (1961-1975 рр.) під проводом М. Барзані й ДПК. У бойових діях курдів проти урядових іракських військ у той період брали безпосередню участь ізраїльські військові радники [38].

Діяльність воєнізованих курдських формувань створювала значні проблеми для іракського керівництва і цим самим зменшувала можливість проведення ним агресивних дій проти Ізраїлю. Так, наприклад, зайнятість іракських військ придушенням виступів курдів на півночі країни, позбавила Ірак можливості взяти участь у 1973 р. війні Судного дня.

Курдські збройні виступи деструктивно впливали на політику уряду Іраку і в подальшому, зокрема в ході ірано-іракської війни (1980-1988 рр.).

Однак плани Ізраїлю щодо курдів не обмежувалися використанням їх в якості внутрішньої руйнівної сили ворожих арабських держав. Стратегічною метою було створення на території Іраку і Сирії курдських держав,

спираючись на які Ізраїль міг би стримувати своїх арабських сусідів. Тому цілком послідовною була його позиція з підтримки проведення референдуму про незалежність Іракського Курдистану⁸, який планувався на 25 вересня 2017 р. Підтримка референдуму йшла всупереч позиції більшості країн, у тому числі США і Великобританії, які закликали лідера іракських курдів М. Барзані відкласти проведення референдуму. Захід побоювався можливості дальшої дестабілізації обстановки в Іраку. У свою чергу Туреччина та Іран вбачали в цьому небезпечний прецедент і негативний приклад для курдських анклавів на власній території [39].

Як відомо, більшість тих, хто взяв участь у голосуванні підтримали незалежність Іракського Курдистану (92,73 % виборців). Однак жодна з держав світу не визнала результати референдуму.

Важливе місце у периферійній стратегії Ізраїлю відводилося також сирійським курдам. Вони є другою за чисельністю етнічною групою в країні (після арабів) і на початок громадянської війни (2011-2016 рр.) становили більше 10 % від загальної чисельності населення Сирії. Історично склалося так, що сирійські курди в основному проживають компактно у трьох анклавах на півночі і північному сході країни на кордоні з Туреччиною та Іраком.

Друга половина ХХ століття відзначилась особливим драматизмом в житті курдського населення Сирії. Воно відчувало на собі важкий тягар національної дискримінації: половина сирійських курдів не мала громадянства, хоча вони народились і постійно жили на території Сирії. Цих людей називали «іноземцями», «некорінним населенням», вони були позбавлені таких елементарних прав як отримання вищої освіти, служба в

⁸ За новою конституцією Іраку 2005 року Іракський Курдистан має статус широкої автономії (дещо нагадує положення члена конфедерації).

державних установах і в армії, не мали виборчих прав тощо [40]. І на додаток – дискримінаційні дії влади в соціальній та економічній сферах.

Таким чином, мала місце суттєва відмінність у ставленні влади до курдів, порівняно з іншими етносами Сирії, пряма дискримінація за національною ознакою.

Однак, на відміну від курдських анклавів Іраку, у 1950-1990 рр. у середовищі сирійських курдів не сформувалися суб'єктивні умови для успішних дій на захист своїх інтересів, зокрема: готовність і здатність до активної боротьби з офіційною владою Сирії; наявність політичної партії, яка б очолила цю боротьбу. Демократична партія Сирійського Курдистану, створена у 1957 р., неспроможна була виконати роль авангарду сирійських курдів. Її цілі обмежувалися лише захистом культурних традицій курдів, боротьбою за економічний прогрес і демократичні зміни в Сирії. Боротьба за право курдського народу на самовизначення аж до створення суверенної і незалежної держави або автономії у складі Сирії, партією не ставилася.

Єврейська держава завжди була послідовним союзником сирійських курдів у боротьбі зі спільним ворогом – владою Сирії. У згадані десятиліття діяльність державних структур Ізраїлю, у першу чергу його спецслужб, на сирійському напрямку була переважно зосереджена на роботі з елітою курдів, формуванні з їхнього числа політичної сили. Така сила мала бути здатною визначити чіткі цілі національної боротьби, способи їх досягнення і що головне - безпосередньо очолити боротьбу.

Амбітними цілями, які задовольнити б Ізраїль і курдську сторону, могло бути «розчленування» Сирії на етнічні анклави. Тобто, перетворення Сирії у федерацію курдських, друзьких, алавітських і сунітських етнічно-територіальних суб'єктів права.

Сирійською курдською партією, яка є прихильницею реалізації таких цілей, стала утворена у 2003 р. партія «Демократичний союз». Такої ж

позиції дотримується і Національна асамблея Сирійського Курдистану. На переконання її президента Шеркоха Аббаса, федеральна Сирія, розділена на 4-5 регіонів за етнічною і релігійною ознакою, буде служити «природним буфером» між Ізраїлем і радикальним шіїтським та сунітським ісламом [41].

Незважаючи на виняткову важливість курдського фактору у безпековій політиці Ізраїлю у регіоні Близького Сходу, все ж на перше місце ним ставився розвиток міждержавних стосунків. Саме така пріоритетність вибору між курдськими общинами і відповідними державами стосувалася Ірану (до 1979 р.) та Туреччини.

Показовим прикладом такої політики є ставлення Ізраїлю до курдського сепаратистського руху в Туреччині. Вже на початковому етапі розвитку ізраїльсько-турецьких взаємовідносин були закладені основи спільної боротьби з екстремізмом: у відповідь на підтримку Туреччини у протидії радикальним палестинським організаціям, Ізраїль давав згоду на підтримку у боротьбі з турецькими курдськими воєнізованими формуваннями. Пов'язані з цим питання обговорювалися, зокрема, у ході зустрічі прем'єр-міністрів обох країн у серпні 1958 р.

Саме можливістю посилення спроможностей турецької армії і спецслужб у боротьбі проти курдських організацій була обумовлена, на думку представників турецького істеблішменту, важливість для Туреччини воєнно-політичного альянсу з Ізраїлем [42].

У 1990-х р., вже перебуваючи на рівні стратегічного партнерства з Туреччиною, Ізраїль перейшов до відкритої конфронтації з турецькими курдами. У травні 1997 р. в інтерв'ю турецькій газеті «Sabah» прем'єр-міністр Б. Нетаньяху провів паралель між Робітничою партією Курдистану (РПК)⁹ і палестинськими терористами. Зокрема він зазначив: «Туреччина

⁹ Робітничая партія Курдистану (РПК) – курдська політична організація, утворена 27 листопада 1978 року як марксистсько-ленінська (з маоїстським ухилом) підпільна група. Офіційно проголошеною метою РПК є боротьба за політичні права курдів в Туреччині та створенні курдської автономії у складі Туреччини.

потерпала від численних атак РПК. І ми не бачимо ніякої різниці між терором, який проводить ця організація, і терором, від якого страждають в Ізраїлі». У 1999 р. Моссад сприяв спецслужбам Туреччини в затриманні лідера РПК Абдулли Оджалана [43].

Таким чином, Ізраїль поєднував політичну підтримку Туреччини у курдському питанні з практичними діями, у першу чергу по лінії розвідки та спецслужб. Цим самим демонструвалася лояльність турецькому уряду, що цінувалося за будь-якої його партійної належності. Така тактика ізраїльського керівництва продемонструвала свою ефективність.

Пріоритет співробітництву з державою на шкоду інтересам курдської общини, надавався і стосовно Ірану. Але це мало місце до часу Ісламської революції у 1979 р. Після безуспішних спроб зберегти конструктивне співробітництво з новим іранським керівництвом, а особливо у відповідь на його відверту агресивну антиізраїльську політику, Ізраїль започатковує реалізацію стратегії підризу Ірану зсередини. При певних обставинах він взаємодіє в цьому з США, Туреччиною та іншими ідеологічними і геополітичними суперниками Ірану.

Серед інструментів такої стратегії використовуються, у тому числі, сепаратистські рухи. Проблема сепаратизму в Ірані як поліетнічній державі, достатньо актуальна.

Тривалу історію і значний потенціал має сепаратизм іранських курдів. При цьому він користується широкою підтримкою своїх одноплемінників в Іраку, Туреччині і Сирії. Для його провокування, фінансування і матеріального підживлення ізраїльські спецслужби переважно використовували в якості плацдармів курдські анклави в Іраку та Туреччині.

Серед інших народів Ірану потенційно схильні до сепаратизму також азербайджанці, белуджі та араби Хузейстану.

У боротьбі з Іраном спецслужби Ізраїлю переважно підтримують сепаратистів серед курдів та азербайджанців.

Якщо брати до уваги об'єктивні характеристики азербайджанської общини Ірану, то її сепаратизм здатний набути значного потенціалу. На користь такого висновку свідчить наступне.

По-перше, чисельність азербайджанської меншини в Ірані. За найбільш песимістичними оцінками вона становить близько 15 млн осіб (понад 20 % населення Ірану), а оптимістична сягає межі у 30 млн. Точну їхню чисельність визначити важко, оскільки офіційні статистичні дані не відображають детальну етнічну структуру Ірану.

По-друге, переважно компактне проживання іранських азербайджанців. Більша їхня частина (7,7 млн осіб) проживає в Іранському Азербайджані (Південний Азербайджан) – історико-географічному регіоні на північному заході Ірану. Саме тут у грудні 1945 року під час окупації Ірану Радянським Союзом за прямою вказівкою І. Сталіна була проголошена Демократична Республіка Азербайджан (ДРАз) – радянський проект створення держави-сателіта [44]. Радянські війська підтримували її існування, а після завершення окупації у грудні 1946 р. ДРАз була ліквідована тегеранським урядом.

По-третє, наявність по сусідству суверенного Азербайджану, який може надати певну підтримку своїм одноплемінникам.

Однак, від часу повалення у 1979 р. монархії і династії Пехлеві, в чому азербайджанці Ірану зіграли авангардну роль, суб'єктивних передумов для широкого сепаратистського руху азербайджанців не відмічалось. Це, зокрема, пов'язано з тим, що порівняно з шахським періодом їхнє становище в іранському суспільстві і державних структурах покращилося. Іранські

азербайджанці широко представлені в промисловості, у сфері торгівлі і послуг та в економіці країни в цілому. Багато міністрів і заступників міністрів Ірану, керівників великих державних компаній є азербайджанцями. Більше того, духовний лідер Ірану Алі Хаменеї – етнічний азербайджанець. Але слід відзначити, що як і більшість азербайджанців у владних структурах, він прихильник єдиного, унітарного, наднаціонального ісламського Ірану.

Таке представництво політичної і бізнес-еліти іранських азербайджанців сприяє лояльності решти азербайджанської общини. Значна частина азербайджанців Ірану не відчувають себе іноземцями чи національною меншиною в країні, в якій вони проживали протягом тисячоліть. І якою впродовж багатьох століть правили етнічні азербайджанські династії – від Сефевідів (1502-1722 рр.) до Каджарів (1795-1925 рр.). У соціальному положенні вони фактично перебувають на одному рівні зі своїми співвітчизниками – персами.

Але все ж азербайджанське питання в Ірані існує. Зокрема воно проявляється у мовному сегменті: етнічні азербайджанці позбавлені права отримувати освіту на своїй рідній азербайджанській мові.

Конституція Ісламської Республіки Іран визначає офіційною мовою для країни перську (фарсі), на якій мають видаватися офіційні документи і підручники, вестись офіційне листування. Стосовно місцевих національних мов Конституція передбачає вільне їх використання поряд з перською мовою у пресі та інших засобах масової інформації, а також для викладання національної літератури в школах [45].

Однак, на практиці дане положення застосовується обмежено, особливо що стосується сфери освіти. Тому, питання щодо використання національної мови, як й інші культурні суперечності між персами та азербайджанцями інколи провокують сплески насильства і сепаратизму в Ірані.

Приклади цьому мали місце вже і в XXI столітті. Так, у травні 2006 року стався так званий «карикатурний скандал». Він виник навколо опублікованої у недільному дитячому випуску «Кудек» державної центральної газети «Іран» карикатури, в якій простежувалася образа на адресу азербайджанського населення країни, насамперед його

мови. Публікація карикатури спровокувала масові демонстрації по всьому північно-західному регіону Ірану. У деяких містах вони супроводжувалися погромами і нападами на поліцейських.

У листопаді 2015 року акції протесту серед азербайджанського населення спровокував показ в ефірі телепередачі «Fitileh» на державному телеканалі Ірану (IRIB) «TV 2» образливого для азербайджанців телеспектаклю [46].

Уряд Ірану вдавався до жорстких заходів з придушення протестних виступів азербайджанців. У 2006 році до цього залучалися навіть армійські підрозділи, окрім поліції і сил безпеки. В результаті були загиблі і поранені, а значна кількість протестуючих була заарештована.

Оцінка ситуації за останнє десятиліття в етнокультурній сфері Ірану свідчить про зростання азербайджано-тюрської самосвідомості на фоні етнічної поляризації іранського суспільства загалом. Посилилась також тенденція послаблення такого чинника як об'єднання переважної кількості етносів країни за належністю їх представників до шиїтського ісламу¹⁰. Особливо це характерно для молодого покоління з числа міського населення [47].

Разом із тим широкого і всеохоплюючого сепаратистського руху серед іранських азербайджанців на даному історичному етапі не простежується. Ідеї сепаратизму проявлялися лише серед певної частини азербайджанського населення Ірану. Переважно її прихильники висувають лозунги щодо створення національних автономій у складі Ірану. Досить рідко ставилося питання суверенної держави або об'єднання Південного (Іранського) Азербайджану і Північного Азербайджану (Азербайджанської Республіки) в єдину державу.

¹⁰ За даними Центрального розвідувального управління США за станом на 2011 рік частка мусульман-шиїтів в загальній кількості населення Ірану складала 90 – 95 %.
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>

Однак, навіть при такому помірному рівні прояву сепаратистського руху він викликає інтерес в Ізраїлю, який готовий підтримати будь-яку діяльність, спрямовану на ослаблення іранської держави.

У протистоянні з Іраном, у тому числі з використанням для цього потенціалу сепаратизму, роль політичного (у перспективі можливо і воєнного) плацдарму для Ізраїлю відіграє Азербайджан. Відомий політолог, директор одного із ізраїльських аналітичних центрів Мааян Яффе-Хоффман називає Азербайджан «унікальними воротами в Іран», зважаючи на значну долю у даній країні етнічного азербайджанського населення [48].

Але не лише цей чинник визначає «унікальність воріт». Не менш важливим є те, що політика Ізраїлю стосовно використання потенціалу азербайджанської общини Ірану співпадає з інтересами політичного керівництва та значної частини політичної еліти суверенного Азербайджану.

Ще другий президент незалежного Азербайджану Абульфаз Ельчибей (1992 - 1993 рр.) надавав підтримку азербайджанському національному руху в Ірані і проголошував ідею об'єднання незалежного Азербайджану з Південним Азербайджаном. Наступні керівники держави фактично продовжили політику підтримки азербайджанського національного руху в Ірані, але здійснюють це більш обережно і витончено, намагаючись не провокувати Тегеран. Баку навряд чи налаштований загострювати відносини з Іраном на фоні невирішеного конфлікту з Вірменією.

Підтримка сепаратизму у сусідній державі, на переконання експертів, є реакцією Азербайджану, який афішує себе світською державою, на загрозу політичного і релігійного тиску Ірану [49].

Час від часу з даних причин у азербайджансько-іранських відносинах виникали конфліктні ситуації. Зокрема, негативну реакцію Ірану викликала відмова у видачі лідера Руху національного пробудження Південного Азербайджану¹¹ професора Махмудалі Чехраганлі, який у березні 2002 року отримав політичний притулок у Баку. До речі, М. Чехраганлі не виступає відкрито за відокремлення Іранського Азербайджану. Він заявляє

¹¹ Азербайджанський рух оснований у 1995 році і представлений в Організації націй і народів, які не мають представництва.

про необхідність перетворення Ірану у федеративну державу з виділенням Південного Азербайджану в якості окремої одиниці з чітко визначеним кордоном і власною столицею [50].

З конфліктних ситуацій, які мали місце в останні роки, варто виділити події навколо проведення у березні 2013 року в Баку конференції «Завтрашній день сучасного Південного Азербайджану». Її організатором виступив Фронт національного визволення Південного Азербайджану. Лейтмотивом конференції стало твердження, що у Ірану немає політичного майбутнього – Південний Азербайджан неминуче стане незалежним. З приводу проведення згаданої конференції, серед учасників якої були також депутати азербайджанського парламенту, міністерство закордонних справ Ірану передало ноту протесту послу Азербайджану[51].

Ефективність політики Ізраїлю у протидії Ірану з північного напрямку, у тому числі з використанням сепаратистського руху іранських азербайджанців, значною мірою обумовлена широким співробітництвом з Азербайджаном. Воно зачіпає сфери сільського господарства, відновлювальної енергії, туризму, нових технологій, медицини, водозабезпечення. Крім цього, Ізраїль є одним з основних імпортерів азербайджанської нафти. Азербайджанський президент І. Алієв подає співробітництво його країни з єврейською державою у вигляді айсбергу: «дев'ять десятих якого знаходиться під водою» [52].

Прихована частка співробітництва припадає на оборонну сферу. Ізраїль постачає Азербайджану широкий спектр стрілецької зброї, безпілотні літальні апарати, бронетехніку, ракетно-артилерійські системи і комплекси ППО, засоби зв'язку тощо. В Азербайджані діє представництво найбільшого ізраїльського оборонного підприємства Elbit.

Таким чином, Азербайджан має можливість отримувати озброєння, яке за якістю не поступається американському, але в обхід США, де в цьому питанні відчутна протидія достатньо сильного вірменського лобі.

Особливо цінується політична і військова підтримка Ізраїлем Азербайджану у воєнному конфлікті з Вірменією. У 1992-1994 рр. Ізраїль надав ракети «Стінгер» та інше озброєння для азербайджанської армії [53].

З часу погіршення турецько-ізраїльських відносин, що намітилося з приходом до влади ісламської партії «Справедливість та розвиток» на чолі з Р. Ердоганом, Ізраїль розглядає Азербайджан в якості стратегічного партнера, здатного замінити Туреччину у протистоянні з Іраном.

Використання Азербайджанської Республіки як політичного плацдарму створює для Ізраїлю широкі можливості для підривної діяльності проти Ірану. В якості агентів впливу він задіює:

діаспору вихідців з Південного Азербайджану, які з політичних причин змушені були залишити свою країну, але зберегли з нею сталі зв'язки;

іранських студентів азербайджанської національності, які навчаються в бакинських навчальних закладах.

Для експорту в Іран ідей та проектів, які стимулюють пробудження етнічної самосвідомості азербайджанців і породжують плани автономізації та сепаратистські устремління, Ізраїль намагається активно використовувати можливості партій і громадських організацій Азербайджану. Серед найбільш впливових і результативних партій у цій сфері діяльності відзначався Народний фронт Азербайджану. Політична програма партії в якості однієї з цілей її діяльності визначає сприяння об'єднанню Південного і Північного Азербайджану [54].

З території Азербайджану ізраїльські спецслужби встановлюють контакти і надають допомогу сепаратистським та іншим антиурядовим організаціям азербайджанців Ірану.

Всіляка підтримка надається також партіям і політичним організаціям які перебувають в еміграції і координують азербайджанських сепаратистів, що працюють у підпіллі на території Ірану. Це стосується, зокрема:

очолюваного Махмудалі Чехраганлі «Руху національного пробудження Південного Азербайджану», діючого в США; розквартированої у Канаді «Партії незалежності Південного Азербайджану» на чолі з Салехом Ілдіримом; Національного визвольного фронту Південного Азербайджану, який знайшов притулок в Бельгії.

В інтересах забезпечення своєї безпеки у ворожому оточенні арабських держав Ізраїль налагодив допомогу берберам (вони ж амазиги) Північної Африки.

Це корінна північноафриканська етнічна група, історія якої охоплює більше 10 тисяч років. Чисельність берберів у світі становить від 20 до 40 млн осіб. Бербери – другий за чисельністю після курдів етнос, який не має своєї держави.

Більшість берберів проживає в Алжирі та Марокко, деякі невеликі поселення є також в Нігерії, Малі, Лівії, Мавританії, Тунісі, Буркіна-Фасо і Єгипті. Великі діаспори берберів у Франції, Канаді, Бельгії, Нідерландах, Німеччині та інших країнах Європи.

Берберів і євреїв об'єднує історія тисячолітнього проживання на одній території, що породило багато спільного в їхній культурі. До VIII століття - остаточного завоювання арабами Північної Африки, за твердженням відомого арабського вченого Ібн-Халдуна (1332-1406 рр.), бербери сповідували іудаїзм [55].

Все це сприяло налагодженню співробітництва відповідних ізраїльських державних структур з керівництвом національного руху берберів в Алжирі і Марокко. А головне в успіхові такого співробітництва – його відповідність інтересам обох сторін. Для берберів допомога Ізраїлю підвищувала ефективність боротьби за свої політичні і культурні права. Для Ізраїлю дестабілізація обстановки в Алжирі і Марокко в результаті

сепаратистського руху берберів дозволяла «тримати ці країни під тиском» [56].

Головна увага і ресурси зосереджувалися на роботі з алжирськими берберами, враховуючи агресивну політику цієї країни відносно Ізраїлю.

Алжир одна із тих арабських держав, які ніколи не визнавали Ізраїль. Його військові підрозділи брали участь у Шестиденній війні та Війні Судного дня на стороні арабських країн. Керівництво Алжиру надавало допомогу арабським терористам з Організації визволення Палестини та Національного фронту визволення Палестини. На базах спецслужб Алжиру проходили підготовку палестинські бойовики, які потім переправлялися на окуповані Ізраїлем території Палестини.

У липні 1968 р. Алжир надав притулок терористам, які захопили літак ізраїльської авіакомпанії разом з пасажирами на борту і здійснили посадку на його території. Лише через 40 днів, під сильним тиском світової громадськості, пасажирів були відпущені в Ізраїль.

Алжир мав і до нині має значний вибуховий потенціал сепаратизму в середовищі берберів. Набуття у 1962 р. незалежності держави не вирішило життєво важливих проблем цього народу, частка якого в загальній чисельності населення Алжиру складає близько 16 %, а за деякими оцінками – 25-30 %.

Центральна влада незалежного Алжиру не оцінила внесок берберів у боротьбу за національне визволення, демонструючи своєю політикою повне ігнорування їхніх інтересів. Вже на першому етапі незалежності політичне керівництво Алжиру взяло курс на арабізацію та ісламізацію країни.

Алжирська хартія 1964 р.¹² підтвердила арабо-ісламський характер алжирської нації без згадки про її берберську складову.

Перша конституція незалежного Алжиру 1962 р. визнала арабську мову офіційною і національною мовою. В освітніх закладах, засобах масової інформації допускалося використання виключно арабської мови. Лише у квітні 2002 р. завдяки постійним публічним протестам мова берберів (тамазіг) отримала статус національної, хоча берберські організації вимагали визнання її в статусі державної мови країни, поряд з арабською.

Відбувався масований наступ на культуру берберів. Влада Алжиру активно практикувала їх «арабізацію». З програм вищих навчальних закладів було виключено вивчення історичного розвитку берберського етносу, його вірувань побуту та фольклору. У берберському середовищі оцінювали це як етнічний геноцид – навмисне і планомірне знищення їхньої древньої мови і культури.

У районах компактного проживання берберів найбільш гостро, порівняно з рештою регіонів Алжиру, проявилися соціально-економічні проблеми. Особливо це стосувалося Кабілії¹³, відомої своїм авангардизмом в питанні протистояння з центральною владою Алжиру.

Таке становище берберів Алжиру викликало їхній активний спротив, широкий націоналістичний рух, активізацію боротьби за свої політичні і культурні права.

Перманентного характеру боротьба берберів набула практично вже на початковому етапі незалежності Алжиру. Масові виступи і маніфестації проти арабізації, на захист культурної самобутності та із соціально-політичними вимогами, збройні заколоти і дії партизанських загонів – стали характерними формами такої боротьби.

¹² Алжирська хартія була ухвалена на першому (установчому) з'їзді соціалістичної політичної партії Алжиру «Фронт національного визволення (16—21 квітня 1964 року) як програма, що зафіксувала вибір Алжиром соціалістичного шляху розвитку.

¹³ Кабілія - історико-географічна область, розташована на півночі сучасного Алжиру. Включає частину Атлаських гір і виходить до середземноморського узбережжя. Основна частина населення – кабілі – одна з найбільших берберських груп. Кабілія традиційно є джерелом масової міграції.

У 1960-х–1980-х р. спостерігалось інтенсивне створення нових і відновлення діяльності раніше створених партій і політичних рухів берберів. Серед них існували дві позиції щодо мети національної боротьби. Наприклад, Рух за автономію Кабілії вимагав самоврядування для регіону Кабілія, а Рух за вільну Кабілію ставив за мету об'єднання усіх берберів в єдину незалежну державу.

Серйозним випробуванням для берберів стали події громадянської війни (1991-2002 рр.), коли необхідно було боротися як з радикально-ісламськими силами, так і з офіційною владою.

Влада Алжиру жорстоко придушувала виступи берберів. Тисячі загиблих, десятки тисяч поранених – результат каральних дій уряду. Особливо трагічними стали дні «берберської весни» 1980 р. та так званої «чорної весни» 2001 р., коли протестні акції набули особливо широкого розмаху.

Ізраїль інтенсивно експлуатував проблеми алжирських берберів у своїх інтересах. Його спецслужби надавали фінансову і матеріальну допомогу берберському підпіллю Алжиру. Моссад та завербовані ізраїльтянами алжирці-бербери залучалися до організації протестних виступів, розігривали сепаратизм в «національних» регіонах. Ізраїльські спецслужби налагодили канали постачання зброї та боєприпасів збройним загонам берберської опозиції.

Інтереси Ізраїлю тісно перепліталися з інтересами Франції, яка також була активним гравцем на «алжирському полі». Спільною метою для них було максимальне послаблення алжирської держави, а в ідеалі – відокремлення від Алжиру регіону компактного проживання берберів-кабілів. Для Ізраїлю це знижувало агресивний потенціал арабського світу, Франція ж переслідувала здебільшого економічні інтереси. За деякими джерелами, вона плекала надію, що загроза цілісності держави змусить уряд Алжиру надати доступ Франції до нафтових родовищ у провінціях Тізі-Узу та Беджая – історичного району Великої Кабілії [57].

Спільна мета ставала основою у низці випадків для спільних дій. Зокрема це стосувалося використання берберської діаспори в європейських

країнах та країнах Близького Сходу. Особливо такими можливостями володіла Франція. Чисельність берберської діаспори на її території становила близько 1,2 млн. Франція дала притулок осередкам низки берберських політичних організацій. Тут же з червня 2010 р. почав діяти Тимчасовий уряд Кабілії на чолі з Ферхатом Мехенні.

У реалізації Ізраїлем периферійної стратегії активно задіювалися ліванські християни.

За ізраїльським законодавством Ліван є ворожою державою. У 1948 р. він брав участь в оголошеній Лігою арабських держав війні проти Ізраїлю. Однак у подальшому, протягом 1950-х і 1960-х р., Ліван дотримувався політики нейтралітету в арабо-ізраїльському конфлікті. Він утримався від участі в Суецькій кризі, Шестиденній війні і Війні Судного дня. З огляду на таку позицію, Ліван не становив серйозної воєнної загрози для Ізраїлю. Більше занепокоєння викликали напади палестинських партизан з його території, а також присутність там сирійських військ.

У 1975 р. у Лівані розпочалася громадянська війна, що створило певні труднощі і для Ізраїлю. Водночас нестабільна ситуація в Лівані розширила його можливості для активних дій. У 1975 р. Ізраїль профінансував екіпірування та тренування підрозділів ліванських християн на чолі з майором Саадом Хаддадом, які контролювали частину південного кордону Лівану. Він командував проізраїльською Вільною Ліванською армією, згодом перейменовану в Армію Південного Лівану. Ця армія воювала також і проти палестинських бойовиків, блокувавши для них можливість проникнення в Ізраїль. У 1982 р., після військової операції Ізраїлю зі знищення баз Організації визволення Палестини на території Лівану, у його південному регіоні ізраїльські війська створили «зону безпеки», яку контролювали спільно з Армією Південного Лівану аж до 2000 р. [58].

Периферійна регіональна стратегія Ізраїлю зламала єдиний фронт боротьби арабів проти нього. Сам факт встановлення і підтримання Ізраїлем зв'язків з двома великими і впливовими мусульманськими державами Близького Сходу – Іраном та Туреччиною, а також з Ефіопією та Південним Суданом став важливим сигналом арабському світові – Ізраїль не самотній у регіоні, він має впливових союзників. І ці союзники вкрай зацікавлені в налагодженні з ним тісного співробітництва перш за все в політичній і економічній сферах, а в деяких випадках і військовій.

Підтримка ж Ізраїлем усіх можливих сепаратистських і антиурядових сил в середині ворожих арабських держав сприяла загостренню в них внутрішніх кризових ситуацій і цим самим знизила їх агресивний потенціал в реалізації антиізраїльської політики.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Реалізація Ізраїлем у початковому періоді своєї новітньої історії асиметричної стратегії в умовах оточення агресивно налаштованими арабськими країнами, які мали значний військовий потенціал, дозволила досягти головної на той час політичної мети – відстояти свою державність, право на існування, закріпити за собою гідне місце в геополітичному просторі.

Асиметрична стратегія залишається і донині головним інструментом політики національної безпеки Ізраїлю. Зберігаючи свої основні елементи, вона, разом з тим, перманентно адаптується до змін у зовнішньому середовищі. У першу чергу це стосується периферійної стратегії. Основними чинниками необхідності її уточнення на сучасному етапі стало: синусоїдальна волатильність у відносинах з Туреччиною, зі стійкою тенденцією до погіршення; перехід Ірану на полюс агресії; посилення політичного ісламу за результатами «арабської весни» і зростання загрози з боку радикальних ісламських формувань. В результаті, навколо Ізраїлю

формується агресивне арабське націоналістичне оточення, на відміну від ісламського в минулий період.

2. Досвід Ізраїлю з багатьох аспектів забезпечення своєї національної безпеки може бути корисним для України в її протистоянні російській агресії.

По-перше, це стосується збройного елементу оборонного потенціалу, здатного за своїм складом, системою озброєння, опанованими формами і способами боротьби протистояти гібридній агресії.

В Україні таким елементом є функціонально об'єднані сили безпеки і сили оборони, які поєднують можливості військових формувань, правоохоронних і розвідувальних органів та спеціальних служб. Саме таке поєднання дає можливість ефективно протидіяти гібридній агресії в усьому її різноманітті видів, форм і способів.

Одними з першочергових завдань на сьогодні мають бути технічне оснащення, підготовка особового складу, вироблення теоретичних та практичних підходів щодо спільного застосування сил безпеки і оборони.

По-друге, корисним досвідом Ізраїлю для стратегії нашої держави є й наявність підтримки однієї з великих світових держав.

Для України такою державою є Сполучені Штати Америки. Основи формування двосторонніх відносин закладені у Хартії Україна-США про стратегічне партнерство, підписаній у грудні 2008 року. Хартія як рамковий документ визначає принципи та наміри співробітництва в економічній, політичній, дипломатичній, культурній сферах та сфері оборони і безпеки.

Практичні дії США за останні роки, спрямовані на приборкання російської агресії проти України, послідовна підтримка позиції нашої держави у міжнародних безпекових організаціях, військово-технічна допомога та фінансова підтримка реформ в секторі безпеки, – переконливе підтвердження надійності згаданого стратегічного партнерства. На відміну

від деяких європейських партнерів, політика яких щодо російсько-українського конфлікту часто зазнає певної трансформації чи то з позицій економічних інтересів або й відвертого національного егоїзму, США стабільно дотримується заявленого курсу. Це стосується також і підтримки прагнення України у набутті членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

На порядок денний у сфері українсько-американських відносин необхідно винести розширення діапазону нинішніх програм співробітництва і сприяння збільшенню допомоги США з оборонних та безпекових питань.

По-третє, важливим для України є також досвід Ізраїлю у формуванні та реалізації периферійної регіональної стратегії, однак із переорієнтацією на інше геополітичне становище. Для нашої держави воно кардинально відрізняється від становища, в якому опинилася єврейська держава з моменту свого утворення в 1948 р.

Україна, на відміну від Ізраїлю не перебуває у повному оточенні ворожих країн. Джерелом реальної воєнної загрози для неї на теперішній час і прогнозовану перспективу виступає лише Російська Федерація. За таких умов Україні потрібна суттєво інша, аніж Ізраїлю, стратегія зовнішньополітичної діяльності, спрямована на протидію агресору. Головною метою такої стратегії має бути сприяння у створенні неформального союзу держав, який консолідує для цього міжнародні зусилля. В якості базового посилення стратегії як найкраще підходять добре відомі слова президента Литви Д. Грібаускайте: «Україна зараз бореться заради всього світу, заради всіх нас. Якщо терористичну державу, яка веде відкриту агресію проти свого сусіда, не зупинити, вона пошириться на Європу і далі».

Основу згаданого союзу можуть утворити найближчі сусідні держави, які перебувають у зоні підвищеної небезпеки російської агресії. Це, перш за все, країни Балтії, Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія та Молдова.

В ім'я забезпечення тісного союзу, надійного захисту основних цінностей демократії, Україна повинна бути готовою до компромісу з певних проблемних питань двосторонніх відносин з окремими країнами, зокрема з Польщею і Румунією.

Будемо сподіватися, що й Угорщина стане прихильницею такого союзу, переглянувши деякі аспекти своєї політики стосовно України і об'єктивно оцінивши дії певних суб'єктів реальних загроз власній безпеці.

Єдина політика неформального союзу з протидії російській агресії здатна: посилити позицію України у міжнародних безпекових організаціях; утримати провідні держави Центральної Європи від безпідставних поступок нинішньому керівництву Кремля; локалізувати політику держав, схильних підтримати деструктивні для європейської та глобальної безпеки дії Росії. Належна увага в стратегії має бути надана посиленню відносин з Грузією та Азербайджаном на основі спільних інтересів у безпековій сфері та визнання Росії джерелом загрози.

По-четверте, потребує осмислення досвід Ізраїлю у використанні потенціалу національної діаспори у сприянні реалізації політики історичної батьківщини, у тому числі у сфері безпеки і оборони.

Українська діаспора є однією з найчисельніших національних діаспор у багатьох країнах Європи і Америки, а також в Австралії. За деякими оцінками вона нараховує близько 20 млн українців та їх нащадків. До недавнього часу українська діаспора в західних країнах

здебільшого асоціювалася з культурологічною роботою і гуманітарною допомогою. Революція Гідності й російська агресія значно активізували діяльність закордонних українців. Посилилася також співпраця з діаспорою з боку державних структур України. Але все ж, її потенціал використовується далеко не належним чином. Зокрема, це стосується діяльності української діаспори у політичній площині лобювання інтересів нашої держави, в інформаційній – правдиве інформування суспільства в країнах проживання про події в Україні, в економічній – сприяння залученню іноземних інвестицій для розвитку України. Необхідно також посилити увагу до української діаспори в країнах колишнього Радянського Союзу, у тому числі в Росії, де згідно з переписом 2010 р. проживає майже 2 млн українців.

Для активізації роботи з українською діаспорою слід, зокрема: переглянути нормативно-правову базу з цього питання, у тому числі Національну концепцію співпраці із закордонними українцями; утворити у складі Кабінету Міністрів України департамент по роботі з діаспорою – як єдину державну виконавчу установу з питань діаспори.

* * *

Розглянуті вище елементи асиметричної стратегії Ізраїлю, як її форми і способи, так і засоби, можуть бути прийнятними для стратегії України за умов їх адаптації до реалій геополітичного положення нашої держави та особливостей російської гібридної агресії. Однак асиметрична стратегія України не повинна обмежуватися лише згаданими елементами. Для кожної держави, а відповідно й України, така стратегія має бути ексклюзивно-інноваційною, позбавленою стереотипів в стратегії і тактиці, а також збалансованою за використанням воєнних і невоєнних засобів боротьби.

В умовах розв'язаної Росією гібридної війни проти нашої держави, яка може охопити довготривалий період, розроблення такої стратегії та її реалізація на практиці є найактуальнішим на сьогодні завданням політичного і воєнного керівництва України.

Перелік літератури

1. Steven Metz, Douglas Jonson P.5 // Asymmetry and U.S. military strategy: definition, background, and strategic concepts. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/ssi/asymmetry.pdf>
2. Mack A. Why big nations lose small wars: the politics of asymmetric conflict // World Politics. 1975. Vol. 27, №2. P. 175. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.stanford.edu/class/polisci211z/2.2/Mack%20WP%201975%20Asymm%20Conf.pdf>
3. The Arab Peace Initiative. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.peacelobby.org/saudi_initiative.htm
4. В. Жаботинский. О железной стене. «Рассвет», № 42/43 (79/80), 1924. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.rjews.net/Lib/Jab/Feuilletons2.html#linktostr459>
5. В. Жаботинский. Этика железной стены. «Рассвет», № 44/45 (81/82), 1924. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.rjews.net/Lib/Jab/Feuilletons2.html#linktostr459>
6. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 29 ноября 1947 года № A/RES/181 (II). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://documents-dds-y.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/040/42/IMG/NR004042.pdf?OpenElement>
7. Краткая еврейская энциклопедия. Еврейский Университет в Иерусалиме, 1996, том 8, колонки 289 – 293. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eleven.co.il/article/15422>
8. Звягельская И. Д. История Государства Израиль. – М.: Аспект Пресс, 2012, с. 123. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://jhist.org/zion/zviagel_11.htm
9. Walter John Raymond. Dictionary of politics: selected American and foreign political and legal terms. — Brunswick Publishing Corporation, 1992. — С. 253.
10. Vidal, Dominique. «France: racism is indivisible», Le Monde diplomatique, май 2004.

11. John J. Mearsheimer, Stephen M. Walt. The Israel lobby and U.S. foreign policy. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2007, p. 484.
12. М. Пиляева. Израиль на Ближнем Востоке: чужой среди чужих? Журнал «Международная жизнь», № 7, 2009. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/54>
13. Владимир (Зеэв) Ханин. Содержание и дипломатический фон государственных визитов премьер-министра Израиля Биньямина Нетаньяху. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bintel.com.ua/ru/article/vizity-bin%27jamina-netan%27jahu/>
14. Ю.И. Костенко. «Новая периферия» как фактор укрепления израильских позиций на Ближнем Востоке. Вестник МГИМО-Университета, № 2 (47), 2016. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/016_kostenkoyui.pdf
15. Israel I. Relations with Iran. Encyclopædia Iranica (укр. Енциклопедія Іраніка). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.iranicaonline.org/articles/israel-i-relations-with-iran>
16. Владимир Симонов. Ирано-израильские отношения вчера и сегодня. Электронно-аналитический журнал «Новое Восточное Обозрение», 07.10.2013. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ru.journal-neo.org/2013/10/07/irano-izrail-skie-otnosheniya-vchera-i-segodnya/>
17. Месамед В.И. Ирано-израильские отношения: от партнерства к конфронтации. Институт Ближнего Востока. 03.10.2007. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=6395>
18. Thomas Latschan. Iran und Israel: The best of enemies. Deutsche Welle. 17.02. 2014. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dw.com/en/iran-und-israel-the-best-of-enemies/a-17437981>
19. Примаков Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX - начало XXI века). М.: Российская газета, 2006. — 384 с.: ил.
20. Ирано-израильские отношения. ДОСЬЕ. ТАСС информационное агентство России, 25.09.2013. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/681667>
21. Inbar E. Israeli-Turkish Tensions and their International Ramifications / Efraim Inbar // Orbis. 2011. January. Vol. 55, iss. 1. P. 136.

22. Avigdor Levy. *The Jews of the Ottoman Empire*. — Darwin Press, 1994, 783 p.
23. Karel Valansi. *The Crescent Moon and the Magen David: Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Public*. University Press of America, 2018, p. 216.
24. А.В. Сулейманов. Турецко-израильские отношения: история и современность. Вестник РУДН, серия Международные отношения, 2014, № 3? с/ 165 – 172. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [file:///D:/Users/user/Downloads/turetsko-izrailskie-otnosheniya-istoriya-i-sovremennost%20\(1\).pdf](file:///D:/Users/user/Downloads/turetsko-izrailskie-otnosheniya-istoriya-i-sovremennost%20(1).pdf)
25. Ближневосточная политика великих держав и арабо-израильский конфликт. Монография. В 2-х т. Колл. авт. Под общ. ред. академика О.А. Колобова. Том 1. Закономерности и особенности. - Нижний Новгород: ИСИ ННГУ; 2008, с. 177 – 178. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://www.academ.lunn.ru/old/Departments/International_relations/TB_Near_East_policy_T1\(2\)_030701_031900_st_2008.pdf](http://www.academ.lunn.ru/old/Departments/International_relations/TB_Near_East_policy_T1(2)_030701_031900_st_2008.pdf)
26. Основной закон: Иерусалим – столица Израиля. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://knesset.gov.il/laws/ru/yesodru2.pdf>
27. Киреев Н.Г. История Турции XX век . - Москва: Институт востоковедения РАН, 2007, с. 346
28. Timeline of the Turkish-Israeli Relations, 1949–2006/The Washington Institute for Near East Policy. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.washingtoninstitute.org
29. Глазова А.В. Турецко-израильские отношения: есть ли перспектива выхода из кризиса? Журнал «Проблемы национальной стратегии», № 2 (11), 2012, с. 49 – 62.
30. EAST AFRICA - Eritrea.(relations with Israel and Ethiopia)(Brief Article). APS Diplomat Strategic Balance in the Middle East. April 17, 2000. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.highbeam.com/doc/1G1-74229912.html>
31. Richard Sharpe (ed.): *Jane's Fighting Ships 1999–2000*. Jane's Information Group Ltd., 102nd Edition, Coulsdon/Surrey, 1999.

32. Eritrea: Another Venue for the Iran-Israel Rivalry. Stratfor. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://worldview.stratfor.com/article/eritrea-another-venue-iran-israel-rivalry>

33. Василенко. Вечная война на Верхнем Ниле. Интернет-издание «WARSPOT», 30.05.2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://warspot.ru/3258-vechnaya-voyna-na-verhnem-nile>

34. Александр Непомнящий. Еврей, Судан создавший. Глобальный еврейский онлайн центр Jewish.ru. 20.04.2016. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://jewish.ru/ru/people/society/4649/>

35. Karl R. DeRouen and Uk Heo. Civil wars of the world: major conflicts since World War II. ABC-CLIO, 2007, p. 865.

36. Y chromosomal haplogroup J as a signature of the post-neolithic colonization of Europe. Human Genetics, 2004, volume 115, p. 357 – 371. . [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20040924063935/http://www.ftdna.com/pdf/HaploJ.pdf>

37. А. Файнштейн. Евреи и курды — братья навек. Газета «Хадашот», №1 (236), январь 2017. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hadashot.kiev.ua/content/v-stolice-irakskogo-kurdistan-postroyat-sinagogu>

38. Израиль: Курдское направление. Интернет-издание «Lifejournal», 25.11.2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://shaon.livejournal.com/240842.html>

39. Израиль первым в мире поддержал референдум о независимости Иракского Курдистана. Интернет-издание «Европейская правда», 14.09.2017. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2017/09/14/7070964/>

40. Трофимов А. А. Курдская проблема и региональные отношения / А. А. Трофимов // Ближний Восток и современность: сборник статей. Вып. 17 / отв. ред.: А. О. Филоник, М. Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2003. – С. 64-68.

41. Курды, Израиль и планы расчленения Сирии. Интернет-издание zahav.ru. 19.06.2012. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://mnenia.zahav.ru/Articles/1386/kurdi_israel_syria

42. Гурьев А.А. Турция — Израиль: по пути укрепления военного сотрудничества. Интернет-сайт Института Ближнего Востока, 24.01.2006. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=4137>

43. Эрец Израиль и будущее Курдистана. Интернет-издание «Lragir.am», 25.07.2012. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.lragir.am/ru/2012/07/25/25769/>

44. Central Asia and the Global Cold War. Woodrow Wilson International Center For Scholars, 8.08.2018. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/central-asia-and-the-global-cold-war>

45. Статья 15 Конституции Исламской Республики Иран. Интернет-сайт Международной мониторинговой организации CIS-ЕМО. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.cis-emo.net/sites/default/files/imagesimce/constitution_of_iran.pdf

46. Iran's Azeris protest over offensive TV show. BBC, 9 November 2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34770537>

47. Эмиль Сулейманов. Эволюция азербайджанской идентичности и перспективы сепаратизма в Иранском Азербайджане. Социальная сеть «ResearchGate». [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/287354322_Evolucia_azerbajdzanskoj_i_denticnosti_i_perspektivy_separatizma_v_Iranskom_Azerbajdzane

48. Maayan Jaffe-Hoffman. Geopolitical Acupressure. The Jewish Press, May 31, 2017. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.jewishpress.com/indepth/opinions/geopolitical-acupressure/2017/05/31/>

49. Али Аббасов. Израиль насыщает Азербайджан оружием против Ирана и растит армянскую агентуру на Ближнем Востоке. Информационно-аналитический портал «On Kavkaz», 16.09.2017. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://onkavkaz.com/news/1868-izrail-nasyschaet-azerbaidzhan-oruzhiem-protiv-irana-i-rastit-armjanskuyu-agenturu-na-blizhnem-.html>

50. Илья Полонский. Сепаратизм в Иране. Интернет-издание «LiveJournal», 03.12.2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://sozero.livejournal.com/481077.html>

51. Баку обвинили в разжигании сепаратизма в Иране. Интернет-издание «LENTA.RU», 01.04.2013. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://lenta.ru/news/2013/04/01/baku/>

52. P. Brennan. Israeli-Azerbaijan Deal Leaked, Bolton Blames Obama. National Review, March 29, 2012. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.nationalreview.com/corner/israeli-azerbaijan-deal-leaked-bolton-blames-obama-patrick-brennan/>

53. S. Cagaptay, A. Murinson. Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia? The Washington Institute for Near East Policy, March 30, 2005. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-a-model-for-other-muslim-state>

54. Азербайджан в зарубежных СМИ 1 – 8 мая 2006 года. Агентство международной информации Trend, 08.05.2006. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/775381.html>

55. Ibn Khaldoun. Histoire des Berberes et des dynasties musulmanes de l’Afrique septentrionale. — Paris: Geuthner, 1968. — P. 208-209.

56. N. Yossi Alpher «Periphery: Israel’s Search for Middle East Allies». Published by Rowman & Littlefield, 2015, 196 p.

57. Трофимов-Трофимов В. Этнические меньшинства в ливийском конфликте // Альманах «Искусство войны». URL: [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://navoine.info/etnicheskie-menshinstva-v-liviyskom-konflikte.html> (дата обращения: 07.12.2016).

58. Thomas Collelo, ed. Lebanon: A Country Study. Washington: GPO for the Library of Congress, 1987. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://countrystudies.us/lebanon/101.htm>